

Санагурська Г. М.

*Львівська комерційна академія,
асистент кафедри теорії держави і права.*

ПОРЯДОК ПРИПИНЕННЯ ШЛЮБУ ТА ВИЗНАННЯ ЙОГО НЕДІЙСНИМ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIX – початок XX ст. ст.)

Ключові слова: *припинення шлюбу, недійсний шлюб, подружжя, шлюбно-сімейне законодавство, Звід законів Російської імперії 1832 р., українські землі.*

Keywords: *divorce, invalid marriage, marriage, matrimonial legislation, the Set of laws of the Russian empire of 1832, Ukrainian lands.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. На сучасному етапі розвитку української сім'ї здійснюється чимало нових, непритаманних для ментальності нашого народу коректив. Перш за все така трансформація пов'язана із глобалізацією суспільства, знецінення первинної мети створення сім'ї, яка була закладена ще нашими предками: повага подружжя одне до одного, повага між батьками та дітьми, збереження українських сімейних цінностей. Для того, щоб не допустити надлишок демократизації подружнього життя та негативних наслідків, які можуть виникнути на цьому підґрунті, сучасним науковцям та законодавцям необхідно звертатися до історичних джерел. Адже саме звідти варто черпати основи для зміцнення сімейних відносин та вдосконалення сімейного законодавства України. Аналіз історії дає можливість констатувати факт самотності та унікальності сімейного права України та враховуючи помилки минулого будувати перспективи у майбутнє.

Зв'язок проблеми із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження історії розвитку шлюбно-сімейного

законодавства на українських землях XIX – початок XX ст. допоможе визначити вплив російського законодавства на тогочасні українські сімейні цінності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній історико-правовій науці дослідженню становлення та розвитку шлюбно-сімейного законодавства на українських землях у складі Російської імперії приділено недостатньо уваги. Окремої сучасної праці, яка була б присвячена вивченню історичного розвитку шлюбно-сімейних правовідносин на українських землях під впливом іноземного законодавства наприкінці XVIII – початку XX ст. ст., досі немає.

Окремим аспектам досліджуваної теми приділили увагу такі учені як В. Дабровські, С. В. Пахман, А. І. Загоровський, К. Д. Кавелін, І. Г. Оршанський, І. Бердников, К. П. Победоносцев, М. Ф. Владимірський-Буданов. Важливими для дослідження стали праці сучасних науковців І. М. Петренко, В. І. Озель, А. Ю. Колинько, Г. М. Пахомової та ін.

Постановка завдання. Метою наукового дослідження є визначення порядку припинення, визнання недійсним та розірвання шлюбу відповідно до російського законодавства, що діяло на українських землях у XIX – на початку XX ст.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

1. Охарактеризувати підстави припинення шлюбу.
2. Визначити умови визнання шлюбу недійсним.
3. З'ясувати можливості подружжя розірвати шлюб.

Викладення основного матеріалу дослідження. Шлюб з етично-моральних міркувань зазвичай укладається як довічний союз. Але за певних обставин моральний зв'язок між подружжям втрачається, а відтак зберегти шлюбні відносини не вдається.

Співвідношення між законами різних народів і за різних часів було неоднаковим. Одні намагалися звести моральний закон про нерозривність подружнього життя до закону юридичного й отожднювали їх, суворо забороняючи розірвання шлюбу; інші, навпаки, визнаючи шлюбні відносини як моральний закон, не вбачали у них суворої необхідності і допускали вільне розлучення [1, 122].

Російське законодавство, що діяло на українських землях, не визнавало вільного розлучення, а, навпаки, проголошувало нерозривність подружнього життя.

Звід законів Російської імперії 1832 р. (далі – Звід), чинність якого поширювалася на українські землі, передбачав *визнання шлюбу недійсним* у таких випадках: 1) якщо шлюб був укладений унаслідок примусу чи божевілля одного з подружжя (або обох); 2) якщо подружжя перебувало у родинній спорідненості між собою, тобто за кровною або духовною лініями, або у спорідненості між свояками; 3) якщо один із подружжя одружився вдруге, а перший шлюб не був розірваний чи припинений у встановленому законом порядку; 4) якщо шлюб був укладений з особою, якій, після розірвання попереднього, було заборонено вступати у новий шлюб; 5) у разі недосягнення подружжям шлюбного віку або укладення шлюбу особами віком понад 80 років, укладення шлюбу вчетверте; 6) укладення шлюбу священнослужителями чи ченцями; 7) укладення шлюбу між православними і нехристиянами [2, с. 4]. Частину цих підстав (з деякими змінами) передбачено у чинному Сімейному кодексі України, зокрема щодо вільної згоди подружжя, одночасного перебування в іншому шлюбі, споріднення, недосягнення шлюбного віку (ст. 22, 22–24, 38–42) [3].

Якщо суд визнавав шлюб недійсним за наявності наведених причин, то подружжя піддавалося церковному покаранню, а в окремих випадках чоловік чи дружина притягалися й до кримінальної відповідальності (ст. 38) [2, 4].

Окрім визнання шлюбу недійсним, шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії розрізняло припинення шлюбу і його розірвання.

Об'єктивне *припинення шлюбу* відповідно до Зводу наставало у разі смерті одного з подружжя. У Зводі законів Російської імперії було визначено, що шлюб припиняється тільки у разі смерті одного з подружжя, внаслідок чого вдова або вдівець мали право на другий шлюб, за відсутності законних перешкод (ст. 43, 44) [2, 5]. Аналогічну підставу припинення шлюбу передбачено у ст. 104 Сімейного кодексу України [3].

Отже, можна стверджувати, що за своєю правовою природою шлюб був довічним. Як зазначає І. М. Петренко, православна церква упереджено ставилася до розлучення подружжя, вважаючи союз чоловіка і жінки священним [4, 76].

Самовільне *розірвання шлюбу* без рішення суду лише за взаємною згодою подружжя не допускалося. Заборонялося також укладення будь-яких договорів подружжя між собою, що мали на меті припинення шлюбного зв'язку (ст. 46) [5, 34]. Навіть у Книзі четвертій “Про договірні зобов'язання” Зводу законів цивільних (ст. 1529) була передбачена недійсність договору, якщо він був укладений з метою розірвання законного шлюбу [2, 130].

Російське законодавство допускало розірвання шлюбу за життя подружжя “тільки духовним судом на прохання одного з подружжя” на таких підставах:

- 1) у разі доведеного перелюбу одного з подружжя або його неспроможності до подружнього обов'язку;
- 2) коли одному з подружжя винесено вирок суду, за яким він позбавлявся усіх прав і привілеїв із засланням на проживання до Сибіру;
- 3) у разі безвісної відсутності одного з подружжя [5, с. 34].

Спробуємо коротко охарактеризувати кожен з цих підстав.

Перша підстава – доведений перелюб одного з подружжя або його неспроможність до подружнього обов'язку. Оскільки ця підстава містить дві складові, тому вважаємо за доцільне проаналізувати їх кожен зокрема.

Подружня вірність у тогочасному суспільстві мала важливе місце в особистих відносинах подружжя. Поняття вірності як морально-етичного аспекту, залежить від почуття гідності кожного з подружжя. Шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії охороняло моральний обов'язок, а його порушення мало правові наслідки.

Думки серед науковців з приводу перелюбу як підстави розірвання шлюбу суперечливі. М. Страхов, зокрема, зазначав, що єдиною законною причиною для розлучення подружжя є порушення святості шлюбу через перелюб. Якщо сутність шлюбу – це кохання між подружжям, то відсутність або зникнення його за будь-яких умов руйнують шлюб у його основі, відтак причина для розлучення має бути природною і законною [6, 5]. Не погоджуючись із такою думкою, І. Бердніков стверджував, що за такого трактування розлучення означало б природне припинення шлюбу. Розлучення,

на думку вченого, не є необхідністю, а лише можливістю, яка надається волі подружжя. Як би тяжко не була осквернена святість шлюбних уз поведінкою одного з подружжя, розлучення не є обов'язковим для іншого і залежить від його доброї волі. Церковна влада також не схвалювала розлучення, навіть у разі перелюбу. Коли один із подружжя наполягав на розлученні, вона, навпаки, вважала за обов'язок схилити подружжя до примирення [6, 5, 9].

У системі судочинства, як зазначав церковний правознавець О. Загоровський, під перелюбом розуміли образу святості шлюбу фактом статевого зв'язку одного з подружжя зі сторонньою особою (однаково – одруженою чи вільною; однаково – чи буде такий зв'язок мати характер тривалого співжиття, чи становити одиничний факт, якого цілком достатньо) [7, 130].

На відміну від попереднього законодавства, яке регулювало шлюбно-сімейні відносини на українських землях, Звід законів Російської імперії 1832 р. щодо тлумачення перелюбу вирізняв два аспекти: 1) право вимагати розлучення належало однаковою мірою і чоловікові, і дружині; 2) винному в перелюбі (і чоловікові, і жінці) назавжди заборонялося укладати новий шлюб після відбування церковної епітимії. Винному у перелюбі після відбування покарання дозволялося знову відновити шлюб за умови, що невинна сторона подружжя була згодна на це, без обмеження будь-яким терміном давності. Отже, норма про перелюб як привід (причина) для розлучення, набула нового демократичного характеру.

Якщо порівнювати правове регулювання перелюбу у Зводі з тогочасним європейським законодавством, то, зокрема, у Франції жінка, яка зрадила своєму чоловікові могла бути засуджена до тюремного ув'язнення. Чоловік міг бути покараний тільки у тому разі, якщо відкрито жив із коханкою у спільному з дружиною домі. Якщо його вина була доказана, то він повинен був сплатити грошовий штраф у розмірі від 100 до 2000 франків [8, 255]. Відтак, французьке законодавство XIX ст. наділяло чоловіка правом мати коханку за умови, що він не буде приводити її до дому. Отже, норма щодо перелюбу, закріплена у Зводі, мала доволі позитивний характер щодо питання гендерної рівності, оскільки, як прослідковується, у деяких системах законодавства європейських країн цього періоду злочинном уважалася лише невірність дружини.

Щодо розлучення через неспроможність одного з подружжя до шлюбного сумісного життя, то йдеться, зокрема, про хворобливий стан подружжя та відсутність дітей у шлюбі (ст. 48) [2, 5]. Ці підстави для розлучення постають, на перший погляд, як беззаперечні. Але В. Ципін зазначає, що фізичну неспроможність до шлюбного сумісного життя не слід ототожнювати з нездатністю до народження дітей, яка, на його думку, не є перешкодою для укладення шлюбу, а, відповідно, й приводом для розлучення [9, 346–347].

Нездатність чоловіка або дружини мати дітей порушувало основну мету шлюбу – народження і виховання нащадків. Тому здоровій особі дозволялося укласти новий шлюб і народжувати в ньому дітей.

З іншого боку, неспроможність одного з подружжя до шлюбного сумісного життя перешкоджала здійсненню фізичних стосунків у шлюбі – злиттю подружжя в одну плоть, а тому становило причину розірвання шлюбу. Відтак мали враховуватися такі умови: 1) нездатність одного з подружжя до сумісного життя мала бути природною або, принаймні, наступити до укладення шлюбу; якщо ж вона настала вже під час існування шлюбу, то не може бути підставою для його розірвання (ст. 49) [2, 5]. Якщо неспроможність одного із подружжя виникала під час шлюбу, то, на думку законодавця, вона мала визнаватися як подружнє нещастя, яке обоє мали терпляче зносити, пам'ятаючи про свої подружні обов'язки та усвідомлюючи всю святість шлюбу. Наслідком розлучення на цій підставі була заборона хворому вступати в новий шлюб. Однак ця перешкода не вважалася безумовною, оскільки була не покаранням, а лише запобіжним заходом. Засвідчене у встановленому порядку одужання сприяло відновленню можливості вступу в шлюб.

Позов до суду про фізичну неспроможність виконувати подружні обов'язки міг бути поданий лише через три роки після укладення шлюбу (ст. 48) [2, 5].

Друга підстава розлучення – якщо один із подружжя позбавлений вироком суду усіх прав стану або засланий до Сибіру з позбавленням усіх особливих прав і переваг. Розлучення через кримінальне покарання одного з подружжя могло відбутися лише за умови, що другий відмовлявся податися за ним добровільно у місця виконання покарань для сумісного життя (ст. 50) [2, 5].

Третьою підставою розірвання шлюбу була безвісна відсутність одного з подружжя. Відсутність інформації про місцезнаходження зниклого подружжя визнавалася законною підставою і за церковними (ст. 233 Уставу духовних консисторій) [10, 90], і за світськими законами (ст. 54 Зводу законів цивільних) [2, 6].

Відсутність понад п'ять років чоловіка чи дружини могло розглядатися не тільки як факт смерті, а й як утеча від своєї “половини”. Більше того, особа, що безпідставно покинула своє подружжя (зникла, бо втекла), каралася як така, що вчинила перелюб, з позбавленням права в майбутньому вступити у другий шлюб (ст. 256 Уставу духовних консисторій) [10, с. 96]. Це рішення ухвалювалося без обов'язкової присутності винуватої особи в суді. Але в 1895 р. було запроваджено положення, відповідно до якого передбачено відкладення розгляду питання про вину зниклої сторони подружжя до визначення її місця знаходження або появи перед судом. Положення також визначало порядок розсилання повістки батькам і родичам подружжя, а також усім особам, які могли мати відомості про відсутнього. Розсилання здійснювала духовна консисторія через поліцію. Водночас консисторія друкувала у “Церковних відомостях” відповідні оголошення. Через рік після виходу оголошення консисторія розглядала справу, і за остаточного переконання щодо безвісної відсутності ухвалювалося рішення про розірвання шлюбу [11, 413].

Підстави, за якими допускалося розлучення, були однаковими для осіб будь-якого віросповідання.

Позов про розірвання шлюбу (розлучення) подавався до суду православної церкви. Справами щодо розлучення відали церковні органи, керуючись при цьому відповідними правилами Уставу духовних консисторій.

Провідну роль у регулюванні інституту розірвання шлюбу мав Святіший Синод, який виконував і законодавчу, і судову функції, а з 1805 р. цей орган розглядав усі шлюбно-розлучні справи [12, 80–81].

Єпархіальна влада мала повноваження відмовляти у позовах про розлучення та не передавати справу до Святішого Синоду, що було зумовлено прагненням церкви зберегти родину у шлюбі. Якщо подружжя, що розлучилося, згодом у каятті просило поновити

їхній колишній шлюбний союз, Святіший Синод їм “не відмовляв у своєму на то зволенні” [13, 10].

Розлучення, як і шлюб, здійснювалося в умовах конкуренції норм шлюбно-сімейного й церковного права. Наприкінці XIX ст. державна влада вже мала доступ до розгляду приватних справ, що доти належали до церковного управління та суду. Тобто монополія церкви на розлучення зазнала значного послаблення. Зокрема, справи про розподіл майна подружжя розглядалися цивільними судами. Отже, наприкінці XIX ст. підпорядкування шлюбно-розлучних справ частково переходило до світських органів.

Норми Зводу про розірвання шлюбу суперечили звичаєвому праву, що побутував в українських селах і відповідно до якого шлюб уважався довічним. Коли у шлюбі не було дітей, розлучення не виправдовувалось. Сам інститут розлучення, як такий, існував і згідно зі звичаєвим правом мав свої ритуали. На знак того, що шлюбні стосунки припинено, розривався навпіл пояс або рушник, відтак і вислів “розірвання шлюбу”. Якщо шлюб розривався через легковажне ставлення до нього, ініціатор розлучення покидав оселю і місцевість “у чому стояв” [14, 37].

Загалом офіційне розірвання шлюбу в українських губерніях XIX ст. у складі Російської імперії не було поширеним явищем. У Херсонській і Катеринославській єпархіях у 1840–1860 рр. було розірвано лише 41 шлюб, а основними підставами розлучень були багатощлюбність та безвісна відсутність одного з подружжя [15, 124]. Характерними і надалі були самовільні розлучення без затвердження в духовному суді, оскільки багато подружніх пар, офіційно не розлучаючись, жили нарізно.

Порядок розірвання шлюбу на українських землях у складі Російської імперії XIX ст. не мав нічого спільного з умовами розірвання шлюбу за чинним Сімейним кодексом України 2002 р., який передбачає відмінний від загальноімперського законодавства спосіб розірвання шлюбу – за спільним бажанням подружжя [3].

Отже, російське законодавство, яке у XIX – на початку XX ст. було чинним на більшості українських земель визначало порядок визнання шлюбу недійсним, припинення шлюбу та розірвання. Шлюбно-сімейні норми не допускали вільного розлучення без

рішення суду. Розлучення, як і укладення шлюбу, здійснювалося за конкуренції норм шлюбно-сімейного та церковного права. Однак наприкінці XIX ст. підпорядкування шлюбно-розлучних справ частково перейшло до світських органів.

Список використаних джерел

1. **Dabrowski W. Rodzina** / Włodzimierz Dabrowski // *Notariat-Hipoteka: czasopismo poświęcone sprawom ustrojowym i zawodowym notariatu i hipoteki.* – Warszawa, 1937. – Nr. 1–2. – 288 s.
2. **Сводъ законовъ Россійской имперіи.** – С.-Петербургъ, 1912. – Том X. Часть Сводъ законовъ гражданскихъ. – Кн. 1. О правах и обязанностях семейственныхъ. – Издание 1900 г. – С. 1–33.
3. **Сімейний кодекс України** від 10 січня 2002 р. № 2947-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
4. **Петренко І. М.** Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIIIст.: монографія / І. М. Петренко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.
5. **Пахман С. В.** История кодификации гражданского права: в 2 т. / С. В. Пахман. – СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. – Т. II. – 485 с.
6. **Бердников И.** Брак, рассматриваемый в своей природе со стороны формы его заключения / Илья Бердников. – Казань: Типо-литография Императорского Казанского университета, 1896. – 22 с.
7. **Загоровский А. И.** Курс семейного права / Александр Иванович Загоровский. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 460 с.
8. **Семенов Ю. И.** Происхождение брака и семьи / Ю. И. Семенов. – М.: Мысль, 1974. – 309 с.
9. **Цыпин В. А.** Церковное право: учебное пособие / В. А. Цыпин. – 2-е изд. – М.: Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
10. **Устав Духовныхъ Консistorій.** – Санкт-Петербургъ: Въ Сінодальной типографіи, 1843. – 192 с.
11. **Руднев М.** Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака по причине супружеской неверности / М. Руднев // *Христианское чтение.* – 1901. – № 9. – С. 405–427.
12. **Колинько А. Ю.** Развитие семейного права в России в XIX – начале XX века: дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / А. Ю. Колинько. – Краснодар, 2006. – 217с.
13. **Победоносцев К.** Курс гражданского права. – Вторая часть: Права семейные, наследственные и завещательные. – СПб., 1896. – 682 с.
14. **Пахомова Г. М.** Звичаєве право: навчальний посібник / Г. М. Пахомова. – К., 2003. – 51 с.

15. **Лиман І. І.** Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2004. – 400 с.

Аногація

У статті проаналізовано особливості порядку припинення, визнання недійсним та розірвання шлюбу на українських землях у складі Російської імперії XIX–XX ст.ст. Визначено, що російське законодавство допускало розлучення для православних християн тільки через духовний суд на прохання одного з подружжя на основі чітко визначених підстав. Встановлено, що самовільне розірвання шлюбу без рішення суду, лише за взаємною згодою подружжя, не визнавалося.

Annotation

The paper analyzes the peculiarities of the procedure of marriage ending, annulment and divorce on Ukrainian lands in the Russian Empire XIX–XX centuries. Determined that Russian legislation allowed the divorce for Orthodox Christians only via church court on the requirement of one of the married couple on the grounds of clearly defined reasons. Established that the self-decided divorce without the court's decision only by mutual agreement of the couple was not accepted.